

Giriş

Millet ve milliyet konusu sosyal bilimlerin ilgilendiği ve incelediği önemli konulardan birisidir. Millete siyasi bağlılığı ve sadakatı ifade eden milliyetçilik ise; kültürel ve siyasi yönü ağır basan, başka toplumların baskısına ve egemenliğine maruz kalmamak için toplumda millî kültürün egemen olmasına çalışarak, milletin değerlerine sahip çıkma, onları koruyup yüceltme ve başka milletleri ve onlara ait değerleri küçük görmeye dayanan bir ideoloji olarak tanımlanabilir (Kirman, 2016: 206).

Sosyolojik bir kavram olarak millet, birbirinden farklı ırkları, değerleri, dinleri ve dilleri olan toplumların aynı pota içinde ve aynı ülkü etrafında birleşmesini sağlayan ve onlara beraberlik duygusu kazandıran bir ünedir (Gökalp, 1982: 226-231). 19. Yüzyılın sonunda millî marşların, millî günlerin ve millî tatillerin yaygınlık kazanmasıyla halk hareketi hâline gelen milliyetçilik toplumsal bütünlüğün ve istikrarın destekçisi hâline gelmiştir. Her ülke için geçerli evrensel bir sistemi olmayan milliyetçi ideolojinin düşünce boşluğu ülke içindeki farklı görüş ve formlarla doldurulmaktadır (Heywood, 2019: 203-205). Türk düşünce tarihi incelendiğinde ise bu konuda farklı dönemlerde değişik açıklamalar getirildiği görülmektedir. Millet ve milliyet deyince akla gelen isimlerden birisi Sadri Maksudi Arsal'dır. Arsal; milliyet duygusunun psikolojik ve sosyolojik temellerini araştırmış ve bu duygunun toplumsal birlik için ne kadar önemli olduğunu ortaya koymuştur. Bizde bu proje kapsamında Arsal'ın milliyetçilik duygusunun psikolojik, sosyolojik ve tarihi temellerine dair çalışmalarını değerlendireceğiz.

1. Sadri Maksudi Arsal'ın Sosyo- Biyografisi

Hiç şüphesiz yetiştiğimiz çevre, toplum yapısı, yaşadığımız olaylar hayata bakışımızı etkilemekte; Zihniyetimizi şekillendirmektedir. Sadri Maksudi Arsal'ın biyografisi incelendiğinde onun milliyetçilik anlayışının oluşumunda ve izahında da bu etkiler görülmektedir.

1552'de Kazan²'in işgalinden sonra Rusya, İdil-Ural sahasını sövmürmeye ve Türk illeri üzerinde yayılmaya başlamıştır. İşgal ettiği bölgelerde Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikası sürdürmüş, yerli halkın kültürünü yok etmeye yönelik amaç gütmüştür. 17. asırda Rusya, Müslümanlar üzerinde baskısını gevşetse de Türk topraklarını sövmürmeye devam etmiştir. Daha sonra II. Katherina döneminde uygulanan baskılarda azalma olmuş, Türk halklarına çeşitli haklar tanınmıştır. II. Katherina'nın Türklere verdiği imtiyazlar, Türklerin dini eğitiminin ve Rusya'daki

¹ Ayşegül KİP (Doktora), AYBÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri (Din Sosyolojisi) Ana Bilim Dalı, email, aysegulkip94@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-5061-3724>

² Kazan, Rusya'nın Tataristan Cumhuriyeti'nin başkentidir. Volga Nehri kıyısında yer alır.

Türk-İslam kültürünün gelişmesinin önünü açmıştır. Türkler, Türkistan ticareti ile maddi birikim elde etmeye başlamış ve yavaş yavaş Rusya'da bir Türk burjuvazisi ortaya çıkmıştır (Zenkovsky, 1971: 22-30) ve Türk burjuvazi sınıfı maddi birikimini, Rusya'nın gerisinde kalmamak için eğitim ve kültür faaliyetlerine harcamıştır. İşte böyle bir ortamda dünyaya gelen ve Türk-Tatar³ aydınlarının önemli bir ismi olan Sadri Maksudi Arsal, gerek İdil-Ural sahası gerekse de bütün Türk dünyasının aydınlanması ve gelişimi için sunmuş olduğu fikirlerle önemli bir sosyolog ve aydın olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ünlü Tatar âlim, 1880 yılında Kazan Hanlığına yakın bir bölgede bulunan Taşsu Köyü'nde dünyaya gelmiştir. Köyün imamı Nizâmeddin Maksudi'nin oğludur. İlk tahsiline Kazan'da Allâmiye Medresesi'nde başlamıştır. Burada Arapça ve dinî ilimleri öğrenmiştir. 1895'te Kırım'a giderek ağabeyi Ahmed Hâdi Maksudi'nin öğretmenlik yaptığı Bahçesaray Zincirli Medresesi'nde eğitim görmüştür. Bu dönem; Rus baskısının çok fazla hissedildiği bir dönemdir. Ağabeyi Hadî Bey ile kitap dükkânlarını burada gezmeye başlamış ve ilme olan ilgisi burada kuvvetlenmiştir. Medresede Arabî sarf ve nahvini öğrenmiştir ayrıca İstanbul'da neşredilen kitapları okuyarak İstanbul Türkçesini geliştirmiştir. 14 yaşındayken Robinson Crusoe romanını okumuş ve çok beğenmiştir. Ardından Kazan Türkçesine çevirmiştir ve bu bir mecmuada yayınlanmıştır. İlk çalışması budur. Ayrıca Tabakat-ul-arz isimli kitabı Osmanlı Türkçesinden Kazan Türkçesine çevrilmiştir. Sadri Maksudî, 1895 tarihinde medreseyi bitirmiştir (Ayda, 1991: 13-20). Sadri Maksudî, sosyal meselelerde Rusça'nın önemini fark ederek Rusça öğrenmiştir. Maksudî Rusça öğrenmek amacıyla Rus Öğretmen Okulu'na kaydolmuştur. Öğretmen okulundan mezun olduktan sonra yüksek tahsil için Paris'e gitmiştir. Hukuk Fakültesi'ne yazılmış; burada Yusuf Akçura ve Yahya Kemal'le tanışmıştır. 1906 yılında bu okulu bitirmiştir. Paris'te Hukuk Fakültesi'ne devam ederken Edebiyat Fakültesi, Fransa Enstitüsü gibi yerlerde tarih ve sosyoloji dersleriyle bazı konferansları takip etmiştir (Önder, 2022: 187).

Paris'ten Rusya'ya döndüğü sıralarda ilk ihtilâl⁴ yapılmış (1905), Rus çarı meşrutî bir idare⁵ kurmaya mecbur kalmıştır. İlk defa toplanan дума (parlamento) kısa bir

³ Tatarlar, Kıpçak Türkçesi'nin bir lehçesi olan Tatarca konuşmaktadır. Tatarca, Rusya'nın Tataristan Cumhuriyeti'nde resmi dildir.

⁴ 1905 Rus Devrimi, Rus İmparatorluğu'ndaki toplumsal ve siyasi huzursuzlukların doruk noktasına ulaştığı bir dönemdir. Bu devrim, işçi grevleri, köylü ayaklanmaları, askeri isyanlar ve genel bir hoşnutsuzluk dalgası ile karakterize edilir.

Çar II. Nikolay, halkın baskısı sonucu Ekim Manifestosu'nu ilan etti. Bu manifesto, temel hak ve özgürlükleri tanıyan ve Duma adı verilen bir meclisin kurulmasını öngören bir belgedir.

Duma'nın Kurulması: İlk kez halkın temsilcilerinin yer aldığı bir meclis oluşturuldu. Ancak, Çar'ın yetkilerini sınırlamaktadır.

1905 Rus Devrimi, Çarlık rejiminin zayıflamasına ve Rusya'da daha geniş çaplı siyasi değişimlerin önünü açmıştır. Kazan'daki Duma'lar gibi yerel yönetim organları, halkın siyasi süreçlere katılımını artırmış ve devrimci hareketlerin yerel düzeyde örgütlenmesine katkıda bulunmuştur.

Bu süreç, nihayetinde 1917 Bolşevik Devrimi'ne giden yolu hazırlamıştır.

⁵ Meşrutiyet yönetimi, hükümdarın yetkilerinin anayasa ve halk oyuyla seçilen meclis tarafından kısıtlandığı yönetim biçimidir. Bu yönetimde, hükümdarın yetkileri anayasa ile belirlenir ve meclis

süre sonra dağıldığından, Sadri Maksudi Kazan'dan temsilcisi olarak bulunduğu ikinci ve üçüncü parlamentoda Müslüman milletvekillerinin tabii lideri durumuna geçmiştir. Bu görevi sırasında faal bir şekilde çalışarak Rusya Türkleri'nin çeşitli meselelerini meclis kürsüsünde dile getirmiştir. Arsal; siyasette bulunduğu süre boyunca üç dönem Kazan milletvekilliği yapmış, 1917'de Rusya'da ilan edilen *İç Rusya ve Sibirya Türk Tatarları Milli-Medeni Hükümeti Muhtariyeti* isimli özerk devletin milli idaresine Başkan sıfatıyla seçilmiş, 1919'da yapılan Paris Barış Konferansı'na Rusya Avrupası Müslümanları adına bir muhtıra vermiştir (Arsal, 2022).

Sadri Maksudi'nin parlamentodaki faaliyetleri özellikle Ruslaştırma aleyhinde ve millî kültürün korunması yönündedir. Zira Türk-Rus kültür mücadelesinin temelini, çeşitli yollara başvurularak Türklere ana dillerini unutturmak ve onları mümkün olduğu kadar süratle Ruslaştırmak teşkil etmektedir. Rus siyasî cereyanlarından tamamıyla haberdar olan Arsal, mücadele metodunu buna göre ayarlayarak hareket etmek gibi bir kabiliyete sahip olduğundan başarılı olmuştur. Nitekim kızı yazdığı biyografiden edinilen bilgiye göre; dumada Arsal'ın mecburiyet getiren kanuna itiraz ettiği, Sadri Maksudi'nin; Müslüman çocukların okudukları bütün mekteplerde ana dilleri ve dinleri mecburî ders olmalı, Rus dilinden başka bütün dersler Müslüman mekteplerinde kendi dillerinde okutulmalı gibi milli eğitimle ilgili taleplerde bulunduğu ifade edilmiştir (Ayda, 1991: 55). Rusya Hükümeti'nin Rusya Türklerini Ruslaştırma politikasına karşı yapmış olduğu konuşma ve talepler Arsal'ın milli kültürün korunmasına verdiği önemi de göstermektedir.

Arsal, Bolşevizm⁶'in Rusya'daki hâkimiyeti üzerine Finlandiya'ya geçip oradan Paris'e gitmiştir. Sorbonne'a bağlı bir enstitüde akademik faaliyetlerine devam ettirmiştir. I. Dünya Savaşı sonundaki ortamda her fırsatta Türkler'in haklarının korunmasına çalışmıştır. Sorbonne Üniversitesi'ne bağlı Slav Kavimleri Araştırma Enstitüsü'nün serbest dersleri olarak Türk-Tatar kavimleriyle Orta Asya tarihi okutturmuştur. Bir süre sonra Maarif Vekili Hamdullah Suphi (Tanrıöver) tarafından Türkiye'ye davet edilmiştir (1925). Önce Telif ve Tercüme Heyeti üyeliğine, sonra yeni açılan Ankara Adliye Hukuk Mektebi'ne profesör tayin edilmiştir. Aynı zamanda Türk Ocakları Hars Heyeti üyesidir. Adliye Hukuk Mektebi daha sonra Hukuk Fakültesi olunca uzun yıllar burada umumi hukuk tarihi, Türk hukuk tarihi ve hukuk felsefesi dersleri okutturmuştur. Türk Ocakları'nın 1930 yılı kurultayında yalnız tarihle uğraşacak bir tarih encümeni veya tarih akademisi kurulması gereği hakkındaki bir konuşması üzerine, Afet İnan'ın bu görüşü desteklemesiyle bugünkü Türk Tarih Kurumu'nun temeli atılmıştır.

1930-1934'te Şebinkarahisar, 1934-1938'de Giresun milletvekilliği yapmıştır. 1939'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarih profesörlüğüne, 1941'de

tarafından denetlenir. Meşrutiyet yönetiminin temel özellikleri şunlardır: Hükümdarın yetkilerinin anayasa ile sınırlandırılması, Halk oyuyla seçilen meclisin varlığı, Meclisin yasama ve denetim yetkilerine sahip olması, Yargı bağımsızlığı, Temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınması.

⁶ **Bolşevikler**, Marksist ideolojiyi benimseyerek, proletaryanın (işçi sınıfının) öncülüğünde bir devrim gerçekleştirmeyi ve kapitalist sistemi yıkarak sosyalist bir toplum kurmayı amaçlamışlardır.

Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi hukuk tarihi ve felsefesi profesörlüğüne, 1944'te de Ankara'dan naklen İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi hukuk tarihi ve felsefesi ordinaryüs profesörlüğüne getirilmiştir. Türkiye adına Avrupa Konseyi çalışmalarına katılmıştır. Türkiye'de Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu'nun kurulmasında önemli görevler üstelenen Maksudi; Türkiye'de hukuk eğitiminin gelişmesine, verdiği eserlerle büyük yararlılıkta bulunmuştur. 1950'de Demokrat Parti'den Ankara milletvekili seçilmiştir. 1954'ten sonra kendini tekrar ilmî çalışmalara vermiştir. 20 Şubat 1957'de İstanbul'da vefat etmiştir (Arsal, 2022).

Sadri Maksudi, Türk tarihinin muharebeler tarihi olarak değil sosyolojik açıdan incelenmesi gerektiğini savunmuştur.

Düşünürün Etkilendiği İsimler

Sadri Maksudi; köy ilk okulunu bitirdikten sonra Allamiye Medresesi'ne girmiştir. Rus baskısını oldukça fazla hissettiği devre, bu devredir. Sadri Maksudî, Rusça öğrenmenin gerekliliğini fark ederek Rusça öğrenmeye niyet etmiştir (Taymas, 1959: 19-20). Ağabeyi Hadî ile birlikte Türkçülük düşüncesinin ileri gelenlerinden Tercüman gazetesi kurucusu İsmail Gaspıralı'nın daveti üzerine Kırım Zincirli Medreseye gitmişlerdir. Gaspıralı İsmail Bey'in Sadri Bey üzerindeki etkisi büyüktür. Türklük şuurunu ona Gaspıralı aşılarmıştır. Turancılık fikri ondan gelmektedir. Bu tesiri somutlaştıran ifade ise Sadri Maksudi'nin "Benim manevi babam İsmail Gaspıralıdır" sözüdür (Ayda, 1991: 20). Eğitim hayatı için İstanbul'a yönelen Arsal'ı Gaspıralı Paris'e yönlendirmiş; Gaspıralı'nın etkisiyle 1901 yılında Sadri Maksudi Paris'e giderek Sorbonne'da hukuk okumaya karar vermiştir. Ancak din muafiyetini halletmek için bir sene Fransızca ve Latince öğrenmiştir. Paris'te fakülte dışında pek çok ilmî enstitü ve cemiyete devam etmiştir. Örneğin Ecole des Hautes Etudes Sociales ve Collège de France gibi köklü ihtisas mektebi bunlardan birisidir. Burada Durkheim'ın derslerini takip etmiştir. Ayrıca Kazan'da bulunan bazı Türk düşünürler de Sadri Maksudi Arsal ile yakından ilgilenmişlerdir. Ahmet Rıza Bey, Abdullah Cevdet, Yahya Kemal, Yusuf Akçuraoğlu, Ferit Tek bu isimlerden bazılarıdır. Özellikle Yusuf Akçuraoğlu ile hem ilmî hem de ülküsel bir yakınlık oluşturmuşlardır (Önder, 2022: 188-189).

Arsal'a Dair Yapılmış Bilimsel Çalışmalar

Sadri Maksudi Arsal'ın gerek eserleri gerekse hayatıyla ilgili yapılan bilimsel çalışmalar bulunmaktadır. Bu başlık altında erişilen çalışmaların künyelerine ve çalışmaların konularına kısaca yer verilmiştir.

Ayda, Adile (1991). *Sadri Maksudi Arsal Hayat Hikayesi*, Kültür Bakanlığı, Ankara. Sadri Maksudi Arsal'ın büyük kızı Adile Ayda'nın babası hakkındaki çok kapsamlı bilgiler içeren kitabıdır. Yazar; babasının yaşamını tarafsız yazabilmek amacıyla eseri kaleme alırken farklı kişilerin sunduğu kaynaklardan yararlanmış. Adile Ayda'nın Sadri Maksudi Arsal'ın hayat hikâyesini anlattığı bu kitapta, büyük bir Türk milliyetçisi ve bilge adamın siyasi mücadelelerini ve bilimsel çalışmaları yer almaktadır. Ayda'ya göre; Sadri Maksudi, bir tarihçi, hukukçu, sosyolog, dil bilimci, siyaset bilimcidir; disiplinler

arası bir bilim adamıdır. Aynı zamanda bir devlet adamı ve siyasi liderdir. Bütün bilimsel arayışlarında temel değeri Türk milliyetçiliği olmuştur. Ondaki milliyetçilik duygusunu tetikleyen ve besleyen, batılı ülkelerin Türkleri hor görüp, kendilerini üstün milletler olarak görmeleridir. Kimi Avrupa ülkesinde karşılaştığı bu tür davranışlara isyan eden Sadri Maksudi, yaşamı boyunca kadim Türk tarihini araştırmış, araştırmalarını kaleme aldığı bilimsel eserleri ile güçlü bir ses oluşturmuştur. Sadri Maksudi'nin yaşamı tarihi olayların etkisinde gelişmiştir. Bu açıdan, yaşamının ve eserlerinin değerlendirilmesinde o tarihlerdeki siyasi koşullar önemlidir. Diğer taraftan Sadri Maksudi, Rusya'da İmparatorluk döneminde Kazan Türklerine muhtariyet verilmesi yolundaki çabaları ve Ankara'da Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde dil, tarih ve hukuk alanlarındaki inkılaplara katkılarıyla, kendisi de tarihin akışına bizzat yön vermiş önemli bir fikir adamıdır (Ayda, 1991: 9). Dolayısıyla Arsal'ın büyük kızı tarafından kaleme alınan biyografisi onun fikir dünyasını şekillendiren olayların doğru bir şekilde öğrenilmesine kaynaklık etmektedir. Arsal ile ilgili yapılan çalışmalardan bir diğeri; Pultar, Gönül (2017). “Dedem Sadri Maksudi Arsal (1878-1957)”, *İÜHFM - Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayısı*, cilt LXXV, s. 43-74. Künyesiyle kaleme alınan değerlendirme yazısıdır. Bu yazı Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal'ın ölümünün altmışıncı yılına gelirken, torunlarından biri tarafından kaleme alınmış, yaşamı ve yaptıkları konusunda yazılmıştır. Yaşamının ana hatları iki ayrı bölümde aktarılmaktadır. Türkiye'de pek bilinmediği için, ülkeye gelmeden önceki dönemini içeren ilk bölüm daha kapsamlıdır. Ankara'da Hukuk Fakültesi öğretim üyeliği ve dersine Atatürk'ün gelişi, daha sonra İstanbul Hukuk Fakültesi'nde öğretim üyeliği, Türk hukuk tarihi bilim dalını kuruşu, Çankaya sofrasının müdavimliği, dil reformuna, Türk Tarih Kurumu'nun kuruluşuna ve *Türk Tarihinin Ana Hatları*'nı yazılışına katkıları, üç dönem milletvekilliği ve Avrupa Konseyi nezdinde Türkiye temsilciliği ile kaleme aldığı çeşitli eserler ikinci bölümde yer almaktadır. Makalenin sonundaki “ek”te ise, okurun Sadri Maksudi'nin nasıl bir çevrede dünyaya geldiğini anlayabilmesi için, doğduğu toprakların çok kısa bir tarihçesi verilmektedir (Pultar, 1957: 43). Ükten, Yağmur Derin (2021). “Sadri Maksudi Arsal ve Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Genç Kalemler Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 7, Sayı 8, s. 156-159. Künyeli çalışmada ise Ükten; Arsal'ın eserinin sosyolojik analizi üzerine odaklanmış ve milliyet duygusunun toplumsal dinamiklerini incelemiştir. Son olarak Önder, Hakan Tunahan (2022). “Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal'ın Entelektüel Biyografisi”. *ÇÜHAD*, (2), 186-197. Arsal'a dair yapılan biyografik bir çalışmadır. Önder; Arsal'ın biyografik çalışmasını yaparak entelektüel biyografisi ve fikri gelişimini ortaya koymaya çalışmış aynı zamanda eski hukuk kurum ve kuruluşlarımızla inkılap sonrası kurum ve kuruluşlarımızın arasındaki farkları ortaya koymayı amaçlamıştır (Önder, 2022: 186).

2. Arsal'da “Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları”

Sadri Maksudi Arsal'ın *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları* eseri; milli bilincin ve milli duygunun bir ulusu nasıl ayakta tutabildiğini, o ulusun asimile olmasını nasıl

önleyebileceğini ve emperyalist zihniyete karşı nasıl direnebileceğini örnekleriyle göstermesi açısından önem taşımaktadır. Arsal kitabında milliyetçilik konusunu sadece duygusal bir heyecandan ibaret görmemiş, bu konudaki kavram karmaşasını gidermek amacıyla kavrama ilişkin kendi zihniyet dünyasını yansıtan bir tanımlama yapmıştır. Arsal’a göre milliyetçilik; bir bireyin mensubu olduğu millete beslediği bağlılık duygusu ve şuurunu ifade etmektedir (Arsal, 2022: 74). Arsal; milliyetçilik olgusunu aidiyet üzerinden ifade etmiştir.

İrk Meselesi

İrkların tasnif edilmesine değinen ve süreç içerisinde bu tasnifin şekillenişine değinen Arsal; geçmişte yapılan *ırk tasniflerini* ve *antropolojik* ve *etnolojik* olarak yani tüm eski ve yeni toplumların kültürlerini biyolojik ve fiziksel özelliklerini inceleyerek ırk kavramına açıklık getirmiştir. İrk meselesinde dikkatleri çektiği önemli konulardan birisi dünyada bireylerin aynı somatik⁷ özelliğe sahip olan bir milletin olamayacağıdır.

Maksudi, cilt rengini ırk ayrımı için yeterli ve gerekli bir kıstas unsuru görmeyen Maksudi, kafataslarına göre yapılan ırk ayrımına da değinmiş, Avrupalıların da mensubu oldukları uzun kafataslı insan grubunun kısa kafataslı insan grubuna üstün olduğu görüşünü kabul etmemiştir. Nitekim uzun kafataslı olmanın Afrikalı siyahi kavimlere mahsus bir özellik olduğu anlaşıncı Avrupalılar uzun kafataslı ırkın üstün ırk olduğu iddialarından vaz geçmiştir. Nitekim Maksudi’ye göre tüm dünyada tüm bireylerin aynı somatik özelliklere sahip olan bir millet yoktur. Yani bir milletin tüm fertlerinin aynı fiziksel özellikleri taşıması mümkün değildir. Bununla birlikte “üstün ırk” nazariyenin hiçbir ilmi geçerliliğinin bulunmadığını da dile getirmiştir. Çünkü ortaya atılan üstün ırk teorileri duygusal temele dayanmaktadır. Avrupalı müelliflerin çalışmalarına konu olan üstün ırk toplulukları, bugün beyaz ırkın atası Arya ırkıdır. Arsal, Aryanizm bakış açısını ilmi açıdan değerli bulmamaktadır. Ona göre bu bakış bir takım şoven ırkçı düşünür tarafından icat edilmiştir. Aryanizm, üstün ırk gibi nazariyeleri ilmi temelden yoksun olarak değerlendiren Sadri Maksudi; ırk meselesini etnolojik açıdan ele almıştır. O ırk konusunu; birbirine yakın dilleri konuşan, ortak ruhi özellikleri taşıyan milletlerin tamamı şeklinde açıklamıştır. Türk ırkını ise açıklarken “geçmişte ve günümüzde Türk lehçelerinden birini konuşan örf ve adetleri ruhi temayülleri bakımından birbirine benzeyen kavimlerin mecmuudur” olarak bahsetmiştir. Arsal; millet ve ırk kavramlarını birbirinden ayırmıştır. Millet; aynı dili konuşan, aynı karaktere, yapıya, tarihe, milli hedefe ve amaca sahip olan kütledir (Arsal, 2022: 31-41).

İrk ve milletlerin denkliği/birbirine eşit olup olmadığı konusunu tartışan Arsal; bu konuda Avrupa’da ırk eşitliği/denkliği olduğunu eserinde de savunan Fransız yazar Gobineau’nun “Beşerî İrkların Müsavatsızlığı Hakkında Deneme” adlı kitabını

⁷ **Somatik den kastedilen** insanın gövdesine Taalluk eden Demektir. Yani; Beyaz tenli, sarı saçlı, mavi gözlü ırktan sayılan milletlerin içinde çok defa esmer insana zümre de bulunanların içinde de mavi gözlü, sarışın fertlere rastlanabilir.

örnek göstererek eleştirmiştir. Nitekim Gobineau'nun "İnsan Irklarının Eşitsizliği" adlı çalışması incelendiğinde; Gobineau'nun toplumların asli faktörünün "ırk" olduğunu ve 3 temel insan ırkı olduğunu ileri sürmüştür. Bunlar; üstün zekâ, ahlak, irade ve diğer tüm olumlu kalıtsal özelliklere sahip olduğunu iddia ettiği Beyaz ırk (Caucasian), Sarı ırk (Mongoloid) ve tutkusuz, anarşist, bencil ve yırtıcı olan siyah ırk (Negroid) ki bu ırka sahip olanlar dar bir düşünce çemberinden hiçbir zaman kurtulamayacaklardır (Şenel, 1993). Gobineau; Batı'nın dünya üzerindeki etkisini ve gücünü beyazların üstünlüğü ile açıklamaya çalışmış ve tarihin motorunu ırk ile temellendirmiştir. Ona göre; uygarlıklar kendilerine hayat veren kalıtsal niteliklerinin ırk karışımı sonucunda bozulması nedeniyle yıkılmışlardır (De Fontette, 1991). Gobineau her ne kadar en yüksek ırkı Cermenler olarak ifade etmiş olsa da Arsal Gobineau'ya karşı olarak yüksek ırk konusunun ilmi ve sosyolojik bir temele dayalı olmadığı ifade etmiştir.

Milliet ve Milliyet

Tarihsel süreç boyunca soylar arasında hayatta kalmak amacıyla yaşanan rekabet ve mücadele; bireyleri mensup oldukları soylara daha fazla aidiyet hissetmesine ve bağlanmasına yol açmıştır. Bu bağlilik *milliyetçilik* duygusunun temelini oluşturur. Arsal için bir topluluğun *milliet* olabilmesi için **dil**, **din** ve **tarih birliği** gibi şartları taşıması gerekmektedir (Arsal, 2022: 80).

Milliet ve milliyet kavramlarının biyolojik temellerini inceleyen ve insan topluluklarının kaynağının aile olduğunu⁸ ifade eden Arsal'a göre; aileler çoğalarak soylar oluşmuş, soylar farklı coğrafyalara yayılmış ve bu yayılımla birbirini tanıyamaz hale gelmiştir. Süreç içerisinde başlayan mücadeleler, mücadelelerin beraberinde getirdiği yakın sahalarda bulunan soyların birleşme refleksi kabileleri oluşturmuştur. Her ne kadar kabilelerin oluşması mücadeleleri azaltmış olsa da kabileler arası ittihatların olması ile mücadeleler yeniden yaşanmaya başlamıştır. Bu durum ise merkezi bir hakimiyet ihtiyacını ortaya çıkarmış ve devlet aygıtının oluşmasına yol açmıştır. Arsal; devlet oluş(tur) ma refleksinin altında yatan sebeplerden bahsederken; kabilelerin başka kabileler ile mücadelelerinin özünde aynı zümre içinde yaşayan fertler arasında insanın ruhunda var olan toplumsal olarak bir tarafa eğilme, dayanışma, merhamet, yardım etme duyguları, karşılıklı bağlilik ve sadakat hislerine bağlamıştır. Fertlerin aidiyet hissettiği gruba sadakatinin öneminin üzerinde duran Arsal, milliyet duygusunun özünü ise **sadakat** ile açıklamıştır (Ükten, 2021: 158). Arsal'ın toplum ilişkilerine yaklaşımı onun topluma Durkheimvari bir bakışının olduğunu da göstermektedir. Nitekim eserinde Durkheim'in millet ve milliyet konularını tasvirinden de bahsetmiştir. Durkheim'e göre millet, aynı kanunlar altında ayrı bir devlet olarak yaşamak arzu ve iradesini besleyen fertlerden oluşan bir beşerî zümredir. Arsal'ın millet tanımı Ziya Gökalp⁹ de

⁸ Aileyi oluşturan en önemli husus değerlerdir. Türk toplumunda aile değerleri konusunda ileri okumalar için bkz. Güngör, 2015.

⁹ Gökalp'e göre millet, ortak bir dil, tarih, kültür ve medeniyet bilincine sahip bireylerin oluşturduğu bir topluluktur. Bu topluluk, aynı zamanda ortak bir gelecek idealine de sahiptir

olmak üzere diğer bazı Türkçüler gibi Durkheim'a yakındır. Fransa'da olduğu yıllarda Durkheim'ın derslerini takip etmiştir. Bu etki sosyoloji anlayışında görülür (Arsal, 2022: 131).

Millet Teşekkülünün Çeşitli Veçheleri

Arsal için büyük liderlerin devletin kurulmasında ve milli bilincin gelişmesinde büyük etkisi vardır. Devlet içerisinde zümrelerin birbirine benzemesi ise *taklit kanunu* adı verilen sosyolojik olay ile açıklanabilir. Arsal; devlet içerisinde beraber yaşayan bireyler arasında aynı lehçenin, örfün, düşüncenin yayılması sosyolojik bir kanun olan taklit kanununa bağlamıştır. Yani Arsal için millet oluşumunda etkisi olan önemli unsurlardan ikisi; önemli şahsiyetler (şair, edip, alim, düşünürler, yenilik getiren kişiler vd.) ve taklit kanununun rolüdür. Millet olabilmek için; kavimlerin bir devlet idaresi altına alınması gerekmektedir. Bununla birlikte millet özelliğini kazanabilmek için gerekli olan bazı şartlar bulunmaktadır. Bu şartlar şu şekilde sıralanmıştır;

- 1) Aynı hâkimiyete, aynı hukuka tabiilik
- 2) Kalabalık nüfus
- 3) Saha birliği
- 4) Aynı sahada uzun istiklal devri
- 5) Lisan birliği
- 6) Örf ve adetlerin birleşmesi
- 7) Dini inançlar
- 8) **Milli seciye**nin yaratılması
- 9) Irki maya.

Arsal **Milli seciye**¹⁰yi bütün milleti oluşturan fertleri kapsayan genel ve ortak düşünce olarak açıklamış, milli seciye'nin belirli sahalarda aynı şekilde düşünme, belirli durumlarda aynı şekilde hareket etme, belirli olaylarda aynı şekilde hissetme, aynı refleksle sahip olma, belirli şeylere aynı şekilde kıymet verme temayüllerinde görüldüğünü belirtmiştir (Arsal, 2022: 96- 116). Arsal'ın milli seciye olarak ifade ettiği kavram Durkheim'ın *Kollektif Şuur* kavramıyla benzerlik taşımaktadır. Durkheim bu kavramı; "bir toplumun ortalama üyelerinde yaygın biçimde rastlanan inanç ve duygular toplamı şeklinde tanımlamıştır (Marshall, 1999: 420).

Milliyet Esasını İnkâr Eden Bir Cereyan: "Kozmopolitlik"

Sadri Maksudi'nin incelediği konulardan birisi de milliyet esasını inkâr eden bir olgu olan **kozmpolitlik**¹¹ tir. Kozmopolitliğin Avrupa'da iki farklı açıklaması bulunmaktadır. İlki bir bireyin kendi milletine bağlı olmasına rağmen diğerlerine de sempati duymasıdır. Diğerisi ise millet, milliyet esaslarına karşılık manasındadır.

¹⁰ Bir toplumun, bir milletin ahlakını, karakterini, ruhî ve manevî özelliklerini ifade eder.

¹¹ Bir kişi ya da yerin ulusal niteliklerini yitirerek, evrensel bir anlayışın etkisi altında olması duruma denmektedir. Milliyetçilik, vatanseverlik gibi kavramlar anlamını yitirir. Kozmopolit', 'dünya yurttaşlığı' ya da 'evren yurttaşlığı' gibi anlamlara gelir.

Arsal'a göre; Marksist ve komünistler kozmopolittir. Kozmopolitliğin sosyolojik açıdan yanlışlığını ifade eden Arsal bu kavramı milliyet aleyhtarlığı, milliyet duygusunu hor gör görme anlamında kullanmıştır. Ona göre kozmopolit kelimesi milliyetlik aleyhtarı olan, milliyet duygusunu hor gören ve bu duygunun aslında zararlı olduğunu ifade eden anlamlarda kullanılmaktadır (Arsal, 2022: 135-149). Arsal'a göre; Kozmopolitlerin milliyet aleyhinde ileri sürdükleri iddia şudur: "Kabileler bir devlet içinde birleşerek, uzun zaman beraber yaşama sonucunda kabilecilik duygusunu nasıl unutmuşlarsa, milletler yaratmışlar ise, bugünkü milletler de cihanşümül bir *beşerî devlet* içinde milliyetlerini unutarak, milliyetsiz bir *beşerî kütle* haline gelebilirler. Ancak Arsal bu yaklaşımı eleştirmiştir. Ona göre; toplumların milliyet duygusunu unutarak veya bu duyguyu bırakarak milliyetsiz *beşerî* bir kütle haline gelmesi imkânsızdır. Bu yanlış bir beklentidir (Arsal, 2022: 150-151).

Tarihte ve Günümüzde Milliyet Duygusu

Bireyin milleti ne olursa olsun kendi mensubu olduğu milleti diğer milletlerden üstün görme eğitiminde olmasını *şovenizm* olarak tanımlayan Arsal; emperyalizmi *tahakküm psikoza* benzetmiştir. Bu psikoza sahip olan kişiler ise; başka millete mensup olan kişileri kendilerinden aşağı görerek onlara hâkim olma amacıyla olmaktadır (Arsal, 2022: 176-179). İnsanlık tarihinin temel dinamiğinin milliyet duygusu olduğunu ifade eden Arsal; Milattan 17 asır önce Mısır'ı istila eden Hyksos kavmi ve Thebes firavunları arasındaki mücadelesini ve Hyksos hâkimiyetinin sona erdirilmesini milliyet duygusu ile açıklamıştır. Aynı şekilde Mezopotamya bölgesine yerleşen Sümerlerle; onlardan çok sonra bölgeye gelen Sami kavimlerden Akadlar arasındaki mücadeleyi de milliyet hissi bağlamında ele almıştır. Dil, kültür ve milli ruh açısından birbirinde farklı olan bu iki ırkı mücadeleye sürükleyen unsur milliyet bilinci ve duygusu yani Sümerlilik ve Samiliktir. Burada ekonomik açıdan bir menfaat düşünülmemiştir. Çünkü iktisadi menfaat açısından Irak bölgesi her ikisine yetecek kadar bolluk, refah ve bereketlidir. Söz konusu tarihte Sümerler ve Akadların mücadelesinin temel motivasyonu milli his ve tahakküm altında yaşamayı kabul etmemektir. Yani milliyet duygusudur. 19. Ve 20. Asırlara gelindiğinde ise yeniden bu duyguda canlanmalar yaşanmaktadır. Milli birliğini kaybeden milletler, milliyet duygusu sayesinde birlik sağlama ve canlanma evresine geçmeye başlamışlardır (Arsal, 2022: 211-214). Eski tarihlerini ve eski devirlere ait kültür eserlerini unutan milletler milliyet şuurunu da yavaş yavaş kaybetmektedir. Milliyet özelliğini kaybederek asimile oldukları düşünülen Fin ve Çek milletleri ise eski kültür eserlerinden destek alarak tekrar canlanıp ayağa kalkmaya başlamışlardır. Dolayısıyla milli uyanışta milli/kültürel eserlerin yeri oldukça önemlidir. Örneğin Çekler 1920 yılında Almanlara yenildiklerinde aydınlarının ve asillerinin büyük çoğunluğu yok edilerek eserleri imha edilmiştir. Çek dilinde eder üretilmesi ise yasaklanmıştır. Çek dilinin resmi dil olarak kullanılmasının ve öğretilmesinin önüne geçilmiş, Almanca resmi dil olarak kullanılmaya başlanılmıştır. Çeklerin

Almanlaşmaya zorlanması için dilin yasaklanması, bir millete uygulanan kültür emperyalizmi o milletin tamamen asimile edilebileceği anlamına gelmemektedir. Nitekim Arsal'a göre; bir ulus sonradan başka bir milletin egemenliğine girse bile; bir bölgede yeterli nüfusa sahipse bu biyolojik ve sosyolojik kanun gereğince asla kimliğini kaybetmez. Bu sosyolojik kanun gereğince 19. Yüzyılda Çek milleti yeniden milli bir uyanış sağlamıştır. Bir dönem kültür emperyalizmine uğramış olsalar da kendi dillerini yeniden öğrenmeye ve kullanmaya başlamışlardır. İçlerinde yeşeren Çek olma şuuru, bugünkü Çekoslovakya'yı meydana getirmiştir (Arsal, 2021: 215- 221)

Zamanımızda Milliyet Esası ve Milliyetçilik

Zamanımızda milliyetçilik nasıl olmalıdır? Arsal için yüksek hedeflere ulaşmanın tek yolu rasyonel düşünce ve prensiplere dayanan bir milliyet ve milliyetçilik düşüncesidir. İnsanlığın toplumsal alanda gelişmesi ve ilerlemesi için; dini, felsefi ve milli görüşlerinin hurafelerden, tahakküm ve bağınazlıklardan kurtulması gerekmektedir. Bu ise ancak toplum hayatının rasyonelleşmesi ile mümkün olacaktır. Din alanında yaşanacak olan rasyonelleşme milliyetçilik alanında da kendini gösterecektir. Arsal'a göre; şovenizm başka milletlerden nefreti ve ayrılmayı gerektirmemektedir. Bugün kültürlü bir milletlerin sahip olması gereken özellikleri şu şekilde ifade edilebilir; rasyonel yani akla ve mantığa uygun, kan tahlili, kafatası şekline dayalı değil; sosyoloji ve psikoloji temelli millete aidiyet ve bağlılık hissi üzerine temellenen, liberal, gelişme kabiliyeti açısından tüm milletleri eşit gören ve üstün ırk/millet nazariyesini kabul etmeyen, demokratik, barışçıl, idealist ve iyimser, diğer milletler ile iş birliği yapmaya gönüllü, milli şuur ve duyguya sahip olmakla beraber şovenizmden uzak olan kişilerdir (Arsal, 2022: 246-248).

Milliyet duygusunun temeli oluşturanlar; tarihsel süreçte yaşanan milli gurur ve hatıralar, millet olarak yaşanan tecrübeler, ana dile duyulan sevgi, örf ve geleneklere bağlılık, kültürle şekillenen hayat görüşü, millete hizmeti olan kahramanlarla övünmek gibi manevi hazinelere sahip olmaktır. Milli his sadece bireye ait olmayıp aynı zamanda millete de ait olan bir duygudur. Nasıl ki ruhsuz bir vücut ölü olarak kabul ediliyorsa; milli duygu ve hissini kaybetmiş bir millet de bağımsızlığını kaybetmeye adaydır. Çünkü milli his ve duygusunu kaybetmiş bir ruhsuz kütle, başka bir devlet tarafından kolayca boyunduruk altına alınabilir. Bir milletin canlılık alameti; milli şuuru, milliyet duygusu ve milliyetçilik düşüncesidir.

Sonuç olarak; Sadri Maksudi Arsal "Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları" adlı eserinde milliyet kavramını oluşturan dil, kültür ve birlik şuurunu kazandırmaya çalışarak; milli benliğine sahip olmayan bir ulusun yok olmaya ve başka devletlerin boyunduruğu altına girmeye mahkûm olacağına vurgusunu yenilemiştir. Arsal; yıllarca Rus esareti altında çeşitli asimilasyon politikalarına maruz kalmış, mensubu olduğu Kazan Türklerinin, milli duygularıyla ayakta kaldığını bu anlamda da göstermektedir. Arsal; siyasi kıskacı sıkışan *milliyetçilik* kavramını bu çerçeveden çıkararak meseleye sosyolojik, psikolojik ve tarihi bir derinlik kazandırmak istemiştir.

3. Milliyetçilik Duygusunun Sosyolojik Esasları ve Din İlişki

Milliyetçilik ve din olgusu genellikle birbirine ters düşmeyen, birbiriyle etkileşim içerisinde olan kavramlardır. Milliyetçilikte var olan sosyal ve kültürel kimlik; bireylerin başkalarına göre farklılığını, kendilerini diğerlerine göre konumlandırmalarını sağlarken din de buna benzer bir şekilde sosyal grupların oluşmasına imkân tanıyarak sosyal düzenin sağlanmasında metaforlar üretmektedir (Kip, 2020: 208). Arsal için din; milletin oluşmasının gerekli şartlarından birisidir. Ortak inançlar bu oluşumda önemli bir yere sahiptir. İnsanlık tarihi incelendiğinde dinsiz bir millet görülmemiştir. Ancak Arsal'a göre milletlerin hayatında milli dilin oluşumu ile dini inançların oluşumu arasındaki farka dikkat edilmesi gerekmektedir: Milli dil milli bir üründür yani bir milletle beraber oluşur. Dini akideler ise milli mahsul olmayabilir.

Allah'ın mahiyeti, insanın ve alemin kaynağı ve yaratılışı ve insanların yerine getirmeleri gereken görevler vd. hakkındaki inançlar, yani dinler bir millettten diğer millete kolayca geçmektedir. Yani milli dil gibi milli din olmayıp bir millete ait olmamaktadır. Milli dine, yani kendi milleti içinde ortaya çıkmış bir peygamber tarafından neşr olunan dine sahip milletler çok azdır. Totemizm denilen bir iptidai din Avustralya ve Amerika'nın birçok yerli kavimleri arasında yayılmıştır. İslamiyet'ten evvelki Türklerin eski dini olan Şamanizm de Asya'nın birçok kavimleri tarafından kabul edilmiş bir dindir. Ancak bir millete kattığı değer bakımından ister milli olsun ister başka millettten alınmış olsun, din milliyetin bir unsurudur. Fransız milletinin oluşumunda Katoliklik, bugünkü Türk milletinin ve milliyetinin oluşumunda ise İslamiyet önemli birer unsurdur (Arsal, 2022: 85-87).

Sonuç

Sadri Maksudi Arsal Kazan Türkleri arasında yetişmiş, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında Türk milliyetçiliği ve Türklük bilincinin gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. Rusya'da Türk-Tatar milliyetçi hareketinin öncülerinden birisidir. Özellikle Atatürk devrimlerine vermiş olduğu destek, Türk kültürünün yaygınlaştırılması ve canlandırılması düşüncesiyle Türkiye'nin ulus inşası sürecinde önemli rolü olmuştur.

Dil, kültür ve ortak geçmiş unsurlarının millet ve milliyet duygularının oluşumuna etkilerini vurgulayan Arsal için ayrıca eğitim milliyet bilincini geliştiren bir diğer önemli faktördür. *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları* eserinde milli benliğini yitirmeyen bir ulusun yok olmayacağı bilincini aşlamayı amaçlamıştır. Bu amaç, onun uzun süre Rus baskı, asimilasyon ve kültür emperyalizmine maruz kalmasının bir ürünüdür. Arsal yıllarca çeşitli asimilasyon politikalarına maruz kalmış, yaşadığı Kazan bölgesinde dil, kültür ve beraber yaşam refleksi ile bu politikalarla mücadele etmiştir. Eserinde de yeni neslin milliyet duygusu bilinciyle hareket etmesi gerektiğini sunmuş, milliyet kavramını siyasi kısıncıktan kurtarmaya; sosyolojik, psikolojik ve tarihi perspektiften açıklamaya gayret etmiştir.

Sadri Maksudi, kitabın başında sorduğu “Millet ve milliyet nedir? Milliyetçilik ile beşeriyetçilik arasındaki ilişki nedir?” gibi birçok sorunun cevabını kitabında bölümler

halinde vermeye çalışmıştır. Sadri Maksudi'nin bu sorulara verdiği cevaplar bireysel yaşamından daha çok bilimsel araştırmalara ve tarihsel olaylara dayanmaktadır.

Kaynakça

- Arsal, Sadri Maksudi. *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*. 6. bs. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2022.
- Ayda, Aybars. Sadri Maksudi Arsal: Hayat Hikayesi. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991.
- De Fontette, Françoise. *İrkçilik*. Çev. Haldun Karyol. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Gökalp, Ziya. *Makaleler VII*. Haz. M. Akif Çay. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.
- Heywood, Andrew. *Siyasi İdeolojiler*. Çev. Levent Köker. Ankara: BB101 Yayınları, 2019.
- Güngör, Özcan. "Aile Değerleri." *Çalışan Gençlik ve Değerler*, ed. Özcan Güngör, 262-294. Ankara: Akçağ Yayınları, 2015.
- Kip, Ayşegül. "Milliyetçilik ve Din." *Sosyolojik Açından Din ve Siyaset El Kitabı*, ed. Özcan Güngör, 195-211. Ankara: Nobel Yayınları, 2020.
- Kirman, Mehmet Ali. *Din Sosyolojisi Sözlüğü*. Adana: Karahan Kitabevi, 2016.
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. Çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.
- Önder, H. Taner. "Ord. Prof. Sadri Maksudî Arsal'ın Entelektüel Biyografisi." *ÇÜHAD*, 2 (2022): 186-197.
- Pultar, Gönül. "Dedem Sadri Maksudi Arsal (1878-1957)." *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası- Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayısı 75* (2017): 43-74.
- Şenel, Abdülkadir. *İrk ve İrkçilik Düşüncesi*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1993.
- Taymas, Abdürreşid İbrahim. *Kazanlı Türk Meşhurlarından İki Maksudiler*. İstanbul: Sıralar Matbaası, 1959.
- Ükten, Yasemin Duygu. "Sadri Maksudi Arsal ve Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme." *Genç Kalemler Tarih Araştırmaları Dergisi* 7, no. 8 (2021): 156-159.
- Üstel, Füsun ve Ahmet Vefa Turhan. "Sadri Maksudi'nin Yayınlanmamış Bir Eseri: Turquisme." *İstanbul Hukuk Mecmuası* 75 (2017): 213-218.
- Zenkovsky, Serge A. *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*. Çev. İzzet Kandemir. İstanbul: Dede Korkut Yayınları, 1971.